

MUSEUM
THORN

Waarvan Akte

auteurs **Frans Tonnaer** en **Jac Forschelen**

Index

1 Ansfried en de abdijstichting in de 10 ^e eeuw	2
2 Goederen en rechten van de abdij van Thorn in de beginjaren van haar bestaan	3
3 Bewoners van de abdij: kanunnikessen, kanunniken, ministerialen en begijnen	5
4 Voogdij over de abdij Thorn	6
5 Problemen met de heren van Horne	7
6 Patronaatsrechten en last met de tienden	8
7 Buitengerechtelijke geschilbeslechting avant la lettre	9
8 Ontwikkeling economische positie abdij Thorn in de 13 ^e eeuw	11

1 Ansfried en de abdijstichting in de 10^e eeuw

Graaf Ansfried (geboren ± 940) stamt uit een geslacht van hoge adel. Hij was afkomstig uit een gebied dat destijds 'Teisterbant' heette, gelegen tussen Maas en Waal. Hij kreeg zijn ridderlijke vorming onder meer bij aartsbisschop Bruno van Keulen, een broer van de Duitse Rooms-Koning en latere keizer Otto I. Zijn oom (of vader?) Ansfried bezat goederen in het uitgestrekte gebied van het huidige Zuid-Nederland en Noord-België. Daar, maar ook elders, oefende Ansfried sr. in die tijd namens Otto I zijn grafelijke rechten uit. Rond 950 schonk Otto aan deze Ansfried onder meer munt- en marktrechten in Casallum (Kessel of Kessenich?) (**oorkonde nr. 1**).

Ansfried jr. sticht na zijn militaire omzwervingen door heel Europa in dienst van Otto I, rond zijn vijftigste, met toestemming van zijn goede kennis bisschop Notger van Luik, de abdij van Thorn. Uit een stichtingsakte van 992 blijkt dat dit een gezamenlijk werk was van Ansfried en zijn echtgenote Hereswind (Hilsondis), gravin van Strijen (**oorkonde nr. 3**). Niet lang na de stichting wordt Hereswind op de terugreis van haar hof te Gilze naar Thorn ziek en is ze te 'Beke' (Hilvarenbeek?) overleden.

Als weduwnaar aanvaardt Ansfried – met tegenzin – in 995 de hem door Otto III aangeboden functie van bisschop van Utrecht. Hij trekt zich als monnik terug in zijn kloosterstichting Heiligenberg (Hohorst) waar hij in 1010 in een zweem van heiligheid overlijdt.

Na het vertrek van Ansfried blijken al vroeg de vrouwen de dienst in het klooster uit te maken. Maar naast vrouwen leefden er in het vroege klooster ook mannen. In een oorkonde van 1102 (**oorkonde nr. 5**) wordt gesproken van "*zusters en broeders*" en later heetten die broeders "*kanunniken*". Uit een brief van 1310 aan niemand minder dan paus Clemens V blijkt dat er toen liefst twintig adellijke vrouwen (kanunnikessen genaamd) waren gehuisvest. Zij werden in de zielzorg bijgestaan door maximaal vier (en later zes) kanunniken.

Frans Tonnaer, 7 augustus 2023.

2 Goederen en rechten van de abdij van Thorn in de beginjaren van haar bestaan

Ansfried stichtte – met medewerking van zijn echtgenote Hereswind (Hilsondis) – in het laatste kwart van de 10^e eeuw in Thorn een abdij. Benedicta, de dochter van de stichters, werd de eerste abdis. Schenkingen van grondbezit en diverse rechten gaven het klooster een hechte (economische) bestaansgrond.

Bij de verwerving en afdracht van goederen en rechten door de abdij speelde in de beginjaren de bisschop van Luik, Notger, een belangrijke rol. Hij was in 985 de “begunstigde” bij een overdracht van het belangrijke graafschap Hoi door de piepjonge Rooms-koning Otto III. Hiervan had Ansfried kort daarvoor afstand gedaan. In datzelfde jaar verwierf voornoemde in ruil hiervoor (?), goederen in Medemblik, “Neder-Maasland” en “Friesland”. Het betreft hier een schenking door Otto III waarbij ook Notger was betrokken (oorkonde nr. 2).

In een oorkonde van 1007 verschijnt de naam van de bisschop van Luik opnieuw. Notger bevestigde een eerdere schenking aan de abdij van de kerken van “Britte” (Bree of Beek?), Ophemert en Kerk-Avezaath. In dezelfde oorkonde schonk de Duitse koning Hendrik II aan de abdij tevens het markt- en tolrecht en het zogenoemde “districtum” (oorkonde nr. 4). Het gaat hier om “koninklijke rechten”, die inhielden dat de abdij juridische bevoegdheden ontving om een markt te organiseren, om de zogenoemde “marktvrede” te garanderen en een “belasting” te heffen op de verhandelde goederen.

Zijn vele goederen en rechten die de abdij in haar beginperiode verwierf, goed te traceren naar herkomst, voor haar uitgebreide grondbezit in West-Brabant (nabij Breda gelegen) geldt dit niet. De vraag naar de oorsprong daarvan leidt ons naar de stichtingsoorkonde van 992 (oorkonde nr. 3). Ondanks dat het een 17^e-eeuwse vervalsing is, vormt zij in de kern een reële weergave van de verwerving van de oude bezittingen in “het verre westen”. De oorkonde spreekt over de stichting van de abdij als een “gemeenschappelijk werk” van Ansfried en Hilsondis (is Hereswind).

De laatste bracht een aantal goederen in. Ze worden een voor een opgesomd: de Mariakerk in Strijen, Geertruidenberg, de 'villa' Gilze, de 'villa' Baarle met het door haar gestichte St.-Remigiusaltaar, het 'castellum' Sprundelheim met toebehoren, een bos "*tussen de twee Marken*" en verder alle rechten van tol, molen, cijns en weg en waterweg. Vanaf het begin van de 13^e eeuw staat vast dat de abdij een "curtis" en andere eigendommen bezat in Gilze, dat zij uitgebreide landerijen en tienden en cijnzen bezat in Baarle en dat zij tiend- en cijnsrecht en ook andere rechten in vele andere West-Brabantse plaatsen.

Jac. Forschelen, 5 augustus 2023.

3 Bewoners van de abdij: kanunnikessen, kanunniken, ministerialen en begijnen

De geschiedschrijving over de bewoners van de abdij van Thorn beperkt zich veelal tot de sociale bovenlaag, die van de stiftedames (kanunnikessen) en de kanunniken (priesters). De oorkonden vanaf 950 tot 1300 schetsen een meer gedifferentieerd sociaal beeld van de kloostergemeenschap.

In 1102 wordt gesproken over een samenwonen van vrouwelijke en mannelijke religieuzen (oorkonde nr. 5), zeventig jaar later is er een wijziging in de samenstelling. In een oorkonde uit 1172 treedt een aantal raadgevers op ten dienste van abdis Odilia (oorkonde nr. 6). De dekanes Sigewis en kosteres Amabilia worden vergezeld door het hele convent en de kanunniken Dirk en Willem. Er ontvouwt zich een beeld van een abdis, die aan het hoofd staat en terzijde wordt gestaan door een dekanes en een kosteres.

De oorkonde van 1172 attendeert ons op een tot dusverre onbekende sociale groep in Thorn. Het meisje Aleid, dat door de graaf van Heinsberg aan de kerk van Thorn wordt gegeven, heeft de hoedanigheid van ‘ministeriaal’ (halfvrije). Ministerialen verschijnen ook al in de oorkonde van 1102 (oorkonde nr. 5). Daarin zijn zij, naast de broeders en zusters, getuigen. Dat zij hier op de getuigenlijst voorkomen, kan erop wijzen dat zij in de kloostergemeenschap een aanzienlijke sociale status hadden.

Het sociale beeld van de kloostergemeenschap wordt nog gedifferentieerder door de informatie in een oorkonde uit 1287 (oorkonde nr. 58). Hierin wordt melding gemaakt van twaalf begijnen. Het gaat dan om alleenstaande vrome lekenvrouwen, die een in religieus en in maatschappelijk opzicht dienstbaar leven leidden, afgewend van, maar niet buiten de wereld. In de oorkonde van 1287 worden de taken van de begijnen beschreven. Zij waren veelal charitatief van aard. Bij ziekte van een van de kanunnikessen moest één van de begijnen zorg dragen voor de verpleging. Op hoogtijdagen en alle jaargetijden (herdenkingsdiensten) werd van de begijnen verwacht de klokken te luiden en alle andere gevraagde kostertaken te vervullen. Mocht een begijn overlijden of anderszins moeten vertrekken, dan had de abdis het recht, na het inwinnen van het advies van de drie of vier oudste kanunnikessen, een andere vrouw van “goede wandel en naam” aan te nemen.

Jac. Forschelen, 5 augustus 2023.

4 Voogdij over de abdij Thorn

Uit het verhaal van de stichting van de abdij van Thorn blijkt de betrokkenheid van de Rooms-koning Otto I die rond 950 gebiedsrechten schonk aan Ansfried sr. (**oorkonde nr. 1**).

We komen Rooms-koningen wel vaker tegen waar het (rechts)handelingen betreft door de abdij van Thorn. Zo schenkt Rooms-koning Otto III, de kleinzoon van Otto I, in 985 aan graaf Ansfried tol-, munt-, cijns(belasting)- en andere rechten in het noorden van het land. Rooms-koning en latere keizer Hendrik II, verleent in juni 1007 aan de abdij van Thorn onder meer het marktrecht, het tolrecht en 'districtum': rechtsmacht over het gebied.

Al vroeg heeft de abdij te kennen gegeven naast deze 'koninklijke' band geen andere heersers te accepteren. Toch blijkt uit een oorkonde van 1102 dat er dan feitelijk een zekere afhankelijkheid van de abdij van naburige gebiedsheren bestaat. Daarin draagt Anselm als vrij man, "*door de hand van Gerard, graaf van Gelre*", zijn dochter Mechteld over aan 'het altaar van de abdij van Thorn' (**oorkonde nr. 5**). Daaruit kan een vorm van voogdij door de graaf, dat wil hier zeggen wereldlijke bescherming van een kerkelijke instelling, worden afgeleid.

In een oorkonde van 12 december 1282 laat Reinoud I, graaf van Gelre en hertog van Limburg, weten dat Willem II, heer van Horne, afstand doet van alle heffingen en beden als voogd van het Land van Thorn (**oorkonde nr. 47**). Ook daaruit blijkt dat er, in elk geval tot dan toe, een zekere voogdij bestond, uitgeoefend door de heren van Horne.

Uit diverse stukken blijkt dat de bisschop en het kathedraal kapittel van Luik in die periode meer dan alleen geestelijke bevoegdheden over de abdij van Thorn uitoefenden. In diverse oorkonden is sprake van Luikse goedkeuring bij de verkoop of verdeling van abdijsgoederen. Uit **oorkonde nr. 21** van 10 september 1265 blijkt dat Engelbert van Isenburg, aartsdiaken van Luik, en meester Reinier, namens bisschop Hendrik III van Luik, een geschil beslechten waar het kapittel van Thorn bij betrokken is.

Frans Tonnaer, 7 augustus 2023

5 Problemen met de heren van Horne

De voogdij over een abdij hield in dat wereldlijke machthebbers de bescherming op zich namen van zo'n religieuze instelling. Zie bijvoorbeeld **oorkonde nr. 5**. Het tegendeel gebeurde toen voogd Gerard I, heer van Horne, in de loop van het jaar 1314 in het land van Thorn geweld pleegde op personen en goederen van de abdij van Thorn. In die periode eigende deze Gerard zich ook gemeentegronden toe. Kortom: in plaats van het Land van Thorn te beschermen, vormde deze 'heer' een bedreiging voor de bewoners van de abdij en de bevolking in het Land.

De aanleiding daartoe vormde een overeenkomst van 1282, gesloten door abdis Guda van Rennenberg met Willem II van Horne en diens oudste zoon Willem III. Daarbij kocht de abdij de beden (heffingen) van de heer van Horne terug (**oorkonde nr. 47**). De jongste zoon Gerard komt na het overlijden van zijn vader en zijn oudere broer in het bezit van het Land van Horne. Hij is ontevreden over de verkoop van de rechten aan de abdij en probeert met alle mogelijke middelen die rechten terug te krijgen. Daarbij schuwt hij het gebruik van geweld niet. Dat leidt tot jarenlange twisten tussen deze partijen waarbij de hulp van het hogere kerkelijk gezag wordt ingeroepen.

Diverse maatregelen, zoals de kerkelijke ban in een steeds groter gebied en de inschakeling van Paus Johannes XXII (!), leiden er uiteindelijk toe dat Gerard na zes jaar vluchten het hoofd buigt. Op 30 juli 1320 wordt door de beide partijen op het kerkhof van Elen de vrede gesloten. Gerard belooft dan alle nodige compensatie te bieden wegens moord en verminking en zal alle onwettig geïnde gelden aan de bewoners van het Land van Thorn terugbetalen en de gronden die hij onrechtmatig heeft verworven aan de rechthebbenden teruggeven. Op 5 augustus 1320 keurt Adolf van der Mark, bisschop van Luik, het vredesverdrag goed. Maar daarmee zou aan de problemen met deze heren nog geen einde komen...

Frans Tonnaer, 7 augustus 2023

6 Patronaatsrechten en last met de tienden

De abdij van Thorn had in een aantal parochies patronaatsrecht. Hiertoe kon het recht behoren om een voordracht te doen bij de bisschop van Luik tot de benoeming van een nieuwe parochieherder. Doorgaans werd de voordracht gevolgd. Het patronaatsrecht kon ook inkomsten opleveren voor de abdij in de vorm van bepaalde tienden (tiende deel landbouw- en veeteeltopbrengsten) die aan de parochie en de pastoor toekwamen. Het bezit van deze tienden gaf vaak aanleiding tot conflicten.

Voorbeelden van de uitoefening van het patronaatsrecht en van de rollen daarbij van betrokkenen, treffen we aan in een tweetal oorkonden uit 1261. Bij een oorkonde van 10 juni verzoekt abdis Hildegonde meester Reinier, waarnemer van bisschop Hendrik III van Luik, te bewerkstelligen dat de bisschop de schenking van het patronaatsrecht van de kerken van Gilze, Baarle en Geertruidenberg aan de abdij van Thorn goedkeurt. Ten aanzien van de kerk van Baarle wordt in een andere oorkonde uit dat jaar gezegd, dat de prebenden (inkomsten) van de kanunniken en religieuzen van Thorn uit die kerk dermate klein zijn, zij zich daarmee totaal niet kunnen onderhouden. De pastoor ontvangt een *“toereikend beneficium”* (inkomen) en de rest van de opbrengsten gaat naar *“de arme kanunniken en religieuzen te Thorn”*.

Dat de tienden niet altijd een rustig bezit vormden, blijkt uit **oorkonde nr. 21** van 10 september 1265. Daarin beslechten Engelbert van Isenburg, aartsdiaken van Luik en meester Reinier, die namens bisschop Hendrik III van Luik optreedt, een geschil met het kapittel van Thorn over tienden van Mertesem (Princenhage).

In **oorkonde nr. 56** van 14 juli 1287 doen Alexander, deken, en Hendrik van Houthorne, cantor van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht uitspraak in het geschil tussen de abdij van Thorn en Jan, pastoor van Thorn, over tienden in de parochie van Thorn. Daarbij spreken ze zich onder meer ook uit over de prebenden (inkomsten) van pastoor Jan.

Frans Tonnaer, 7 augustus 2023

7 Buitengerechtelijke geschilbeslechting avant la lettre

Geschillen over tienden en cijzen tussen de abdij Thorn en derden, 1265-1300

Conflicterende belangen namen in de 13^e eeuw meestal de vorm aan van meningsverschillen over agrarische gronden. De eigendommen van de abdij van Thorn werden bij derden in exploitatie gegeven. Hiervoor werden ten laste van de gebruiker tienden en cijzen geheven. Dit waren vormen van belasting, die een grondgebruiker aan de grondheer moest betalen. De relatie tussen de grondheer (abdis en abdij) en de grondgebruiker werd geregeld via een contract. Over de verplichtingen ontstonden vaak meningsverschillen. Opvallend is dat deze geschillen geregeld werden voorgelegd aan “*minnelijke arbiters*” (oorkonden nrs. 38 en 39). Een buitengerechtelijke geschilbeslechting avant la lettre!

De eerste scheidsrechterlijke beslissingen komen voor in 1265 (oorkonde nr. 21). In een conflict tussen de abdij en de aartsdiaken van de bisschop van Luik in het Kempenland, Engelbert van Isenburg, over de tienden van Mertersem (Princenhage nabij Breda), Burgst (ten noorden van Breda) en Overveld (nabij Etten), treden voornoemde Engelbert en Reinier, een scholaster uit Tongeren, als scheidsrechters op. Over de vraag of de tienden van Mertersem toebehoorden aan de parochie van Gilze, of dat zij rechtstreeks toevielen aan de abdij, beschikten zij dat de pastoor van Gilze recht had op de tienden in Burgst en Overveld, voor zover deze waren gelegen in de parochie van Mertersem. De resterende tienden van Mertersem, “*zullen zonder tegenspraak worden afgestaan ter vermeerdering van de prebenden (inkomsten) van de kanunniken en kanunnikessen van Thorn*”, aldus de arbiters.

Na 1265 trekt, tot het jaar 1300, bij conflicten een bonte stoet van scheidsrechters aan ons voorbij. Er traden met name ridders en ministerialen (halfvrijen) naar voren als mediators, maar er is ook sprake van kanunniken, edellieden en schepenen. Eenmaal werd zelfs het advies ingewonnen van de keldermeester van het klooster van Val-Dieu! (oorkonde nr. 43)

Er deed zich in de jaren 1280 een opmerkelijke controverse voor tussen abdis Guda van Rennenberg en de abdij en de pastoor van de parochie van Thorn, Jan van Baexem (oorkonden nrs. 54 en 55). Er bestond onder andere discussie over de rechten op de novale tienden (belasting op nieuwe gewassen of op nieuw ontgonnen grond) in Thorn. De deken en cantor (voorzanger) van het O.L. Vrouwekapittel van Maastricht, respectievelijk Alexander en Hendrik van Houthorne, traden op als scheidsrechters (oorkonden nrs. 54 en 56). Zij deden in 1287 uitspraak. Deze hield in dat beide partijen werd toegestaan om zowel de oude als nieuwe tienden te heffen op de akkers waar zij dat tot nu toe gewoon waren te doen. De tienden echter die in de toekomst zouden worden geheven op de nieuwe akkers, kwamen voor twee derde aan de abdis en abdij en voor een derde aan de parochie.

Jac. Forschelen, 5 augustus 2023

8 Ontwikkeling economische positie abdij Thorn in de 13^e eeuw

Al in de 10^e eeuw verkrijgt de abdij van Thorn rechten in de regio waaruit men inkomsten verkrijgt (zie **oorkonde nr. 1**). Tevens verwerft ze goederen op diverse plaatsen in nagenoeg het gehele Nederlandse gebied: onder meer in het oude omvangrijke graafschap Friesland, in de Tielerwaard, alsook in het Belgische Beek (bij Bree). Vanaf het begin van de 13^e eeuw bezit zij ook tienden (tiende deel landbouw- en veeteeltopbrengsten), cijzen (belastingen) en andere inkomsten in diverse gebieden in West-Brabant. Het blijkt dat de abdij in een groot deel van de 13^e eeuw, onder abdis Hildegonde van Borne, moeite heeft om economisch het hoofd boven water te houden.

Belangrijke inkomsten verwerft de abdij door verkoop of verpachting van tienden en goederen die aan de abdij behoren. Omdat de abdij begin 13^e eeuw met zware schulden zit, moet ze de tienden inzetten om de schulden af te lossen. Dat geldt dan onder meer voor de tienden van de hoven rond Breda. Ook worden tienden aan derden verpacht tegen bepaalde vergoedingen. Dat is in 1237 het geval, als aan de Sint-Paulusabdij te Utrecht de inkomsten van Ophemert en van de kerk van Kerk-Avezaath “voor eeuwig” worden verpacht (**oorkonde nr. 10**). Dat daarbij ook problemen kunnen ontstaan, blijkt uit een oorkonde van 1269 (**nr. 28**), waarbij de Sint-Paulusabdij gedurende vijf jaar de tienden en goederen te Zandwijk aan de abdij van Thorn geeft, als schadeloosstelling voor de achterstallige pacht te Ophemert en Kerk-Avezaath.

Aan het einde van de 13^e eeuw zijn er onder abdis Guda van Rennenberg kennelijk voldoende financiële middelen beschikbaar om goederen en rechten (terug) te kopen. Het betreft dan zaken die eerder ten behoeve van het verwerven van inkomsten, onder meer ter delging van schulden, waren verkocht of verpacht. Zo koopt de abdij in april 1277 het gedeelte van de jaarcijns terug, dat ze eerder had verkocht aan de heer van Breda. Betere economische tijden voor de abdij kondigen zich aan, zo blijkt ook uit latere oorkonden.

Frans Tonnaer, 7 augustus 2023

